

Русина О. В.
“ABRYSSY ROZNE”: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА АТРИБУЦІЇ

Радзивілівська проблематика набуває дедалі більшої популярності у сучасних історичних дослідженнях. Серед іконографічних джерел, дотичних до цієї теми, слід виокремити збірку ескізів і креслень із фондів Національного історичного архіву Білорусі [4, арк. 1–41, 43–47], введenu до наукового обігу у 1970-х рр. Минулого року вона побачила світ у книзі «„Абрысы розныя“: малюнкi і чарцяжы гетмана Януша Радзівіла» [1]. Її упорядник Миколай Волков включив атрибуцію мінської збірки до назви видання – хоча одночасно у передмові ним було зроблене доволі дивне застереження щодо художньої спадщини князя: «Немає певності щодо авторства низки зображень, наприклад, краєвидів міст і чистових креслень окремих будинків. Їх могли виконати інші люди, однак це робилося на замовлення гетьмана, а малюнки були включені до його особистої колекції» [1, с. 6].

До неї ж було віднесено й низку накидів з іншого архіву. У тій-таки передмові М. Волков відзначив: «Вельми подібні до мінської збірки за характером виконання і почерком чорнові малюнки зберігаються у Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі» [1, с. 6]. Ця теза сформульована ним як авторська і цілком самостійна. Відтак, мінський колега привласнив наше спостереження, уперше оприлюднене у статті 2015 р., яка фігурує у списку використаної ним літератури [6, с. 122–123]. Цілком зрозуміло, що «недомовка» науковця аж ніяк не була випадковою: адже на підставі цієї ідеї М. Волков включив до складу упорядкованої ним книги зроблені у 1651 р. замальовки трофейних прапорів із РНБ.

Репродуковані в книзі малюнки характеризуються автором як «візуальне дослідження об'єктів, увага до яких цілком зрозуміла з точки зору особи творця, його біографії та історичного контексту епохи» [1, с. 96]. Насправді ж немає нічого зрозумілого у прагненні Радзивілла замальовати, скажімо, склепіння церкви у заштатному Макарові або зробити докладне креслення печі з пекарні у Борисові. Легко віритися, що гетьман, як нотують джерела, робив начерк військового табору під Лоевом (1649 р.), – і дуже складно уявити, як він заміряв кахляну піч у Варшаві чи у серпні 1651 р. особисто складав списки реквізованих київських дзвонів. Годі й казати, що про це не збереглося ніяких історичних свідчень. Відомо, наприклад, що у тому-таки 1649 р. у таборі під Річицею князь, як і замолоду, охоче займався тодішнім «спортом» – бігав і кидав у кільце списа [9, с. 193]. І жодна документальна пам'ятка не фіксує, що він витрачав свій вільний час на малювання, вимірювання й креслення.

Утім, М. Волков й сам плутається у власних побудовах. Так, на с. 24–25 ним подано малюнок із підписом «Панорама Макарова. Я. Радзівілл. 1651 р.». А вже на с. 27 він висуває гіпотезу, що автором малюнка був придворний художник князя Абрахам ван Вестерфельд; при цьому голландець і Радзівілл «фактично могли стояти поруч: перший робив накид панорами, а другий – перелік будинків, які домінували у силуеті міста» (цей перелік польською мовою міститься у лівому куті малюнка).

Працю Вестерфельда називається й інший, не підписаний, малюнок із мінської колекції, ідентифікований Волковим як панорама київського Подолу [1, с. 27, 52–54]. Водночас М. Волков не виключає, що автором накиду «був не голландець, а його патрон», не сумніваючись хіба в тому, що «Абрагам ван Вестерфельд і Януш Радзівілл співпрацювали при створенні малюнків» [1, с. 54]. До появи ідеї цього творчого тандему спричинилися два моменти: (1) «спокуслива», за М. Волковим, і нічим не доведена думка О. Баженової, що мінська збірка – це нібито «альбом малюнків» Вестерфельда [2, с. 171], і (2) необхідність пояснити те, що їх підписано польською мовою, якою, звісно, не володів голландець. Однак «власноручний підпис» князя під панорамою Макарова зроблено, як і більшість підписів у збірці, так званим «почерком А» – а він, як це видно неозброєним оком, не збігається з почерком Януша Радзівілла з репродукованого у книзі княжого автографа 1629 р. (і в цьому зв'язку симптоматично, що замість «проведення поглибленого графологічного аналізу» М. Волков обмежився «досить поверховими спостереженнями» [1, с. 28], а про залучення професійного графолога взагалі не йшлося).

Зрештою, і прикінцевий висновок стосовно їх атрибуції лунає доволі невтішно: до згадки про філіграні (які самі по собі практично нічого не варті) додається аналіз біографії гетьмана, який «доводить, що він безпосередньо бачив ті об'єкти, що зображені на малюнках» [1, с. 95]. Втім, усупереч твердженню М. Волкова, що тим самим «гіпотеза про авторство дістає всебічне обґрунтування», цей факт аж ніяк не впливає на доказовість його побудов. Бачити будь-який об'єкт, маючи хист до малювання, й намалювати його (і / чи зробити точне креслення) – далеко не одне й те саме. Тим більше, що і в малюнках, і в кресленнях відчувається рука професіонала – яким Радзівілл, звісно, не був. Тож самі по собі ці малюнки і креслення не лише не підтверджують атрибуцію, яку обстоює М. Волков, а, навпаки, їй суперечать.

Серед іншого, звертають на себе увагу арк. 18 адв. і арк. 45 з мінської збірки, на яких двічі наведено латиномовний напис на вилитій у 1647 р. гарматі: «Капітан Криштоф з Ейгїрдів намалював [тобто спроектував. – *О. Р.*], Іоанн Бройтельт зробив мене року 1647». У першому випадку це чернетка, а другий варіант є чистовим і, вочевидь, проектним. Цілком зрозуміло, що, якби цей напис зацікавив Януша Радзивілла, він не мав би потреби робити другу, каліграфічну, версію малюнка. Натомість все стає на свої місця, коли пригадати, що капітан артилерії й військовий інженер Криштоф Ейгїрд висувався нами як вірогідна кандидатура на роль автора мінських і петербурзьких замальовок [5, с. 119–120]. Припущення ґрунтувалося, передовсім, на інформації щодо створення ним двох картосхем 1649 р. (табору під Річицею й Лоївської битви); цю ідентифікацію до певної міри підтверджували й київські накиди з мінської збірки, які свідчили про інтерес малювальника до реквізованих дзвонів (сировини для виробництва гармат) і міської гармати.

М. Волков позбавляється цього доволі незручного «конкурента» одним розчерком пера: оголосивши Ейгїрда німцем, який, відтак, не міг підписувати свої малюнки по-польськи [1, с. 27]. При цьому натрапивши у мінських матеріалах на фразу німецькою, він, не вагаючись, приписує її Вестерфельду як «носію цієї мови» [1, с. 30, 68]; це повертає нас до ідеї його «творчого союзу» з князем Радзивіллою, вимушеним бути писарчуком у метра.

Проте у цьому випадку брак логіки – не найбільша проблема. Гірше, що білоруський дослідник вдається до перекручення фактів або ж не знається на них. Утім, щоб переконатись у приналежності Ейгїрдів до литовської шляхти, не треба навіть заглиблюватись у книжки – вистачить і Інтернету. Натомість з літератури можна дізнатись, що Ейгїрди служили ще батькові Януша Радзивілла, а Криштоф Ейгїрд зустрів смерть у січні 1657 р. там само, де раніше його патрон – у Тикоціні [7, с. 364; 8, с. 134], і це, звісно, пояснює подальшу долю його праць.

На перекручення фактів хибує й «київська» частина роботи М. Волкова, в якій дослідник вирішує дати бій «пропагандистському міфіві» про «грабування Києва військом ВКЛ» улітку 1651 р. [1, с. 57–58, 96]. Йдеться, передовсім, про цікавий реєстр, що його науковець раніше визначав як список військового спорядження, а тепер, у своїй традиційній манері не посилаючись на нашу інтерпретацію [6, с. 124], аксіоматично трактує як перелік київських дзвонів. Поява такого незвичного документа тлумачиться ним двояко. З одного боку, це нібито свідчення «великого інтересу автора [тут: Януша Радзивілла. – *О. Р.*] до православної культури східних земель Речі Посполитої» [1, с. 96]. З другого боку, дослідник наполягає, що «ми маємо справу із списками дзвонів, забраних зі спалених храмів» [1, с. 57] – тобто тих, які постраждали від серпневої пожежі 1651 р., яка заледве не знищила Поділ. Отже, литовці копирсалися на згарищах, а князь Радзивілл не плюндрував київські храми як шляхетна людина й великий шанувальник православної культури (хоча й міг змінити політику, «підозрюючи міщан у неприхильному до себе ставленні й навмисному підпалі міста» [1, с. 58]).

Обстоюючи свою думку, М. Волков не раз пересмикує свідчення джерел. Власне, він робить акцент лише на одному документі – листі до воеводи Репніна киянина Федора Барішпольця / Барішпольченка, написаному у вересні 1651 р., по свіжих слідах сумнозвісної пожежі [3, с. 130–131]. У зв'язку з цим зауважимо, що, по-перше, у повідомленні Федора немає і натяку на каузальний зв'язок між пожежею й зникненням київських дзвонів. По-друге, ні в листі Федора, ні у жодному з джерел жертвами пожежі не було названо храми св. Софії й св. Михаїла, Микільсько-Притиську, Спаську й Воскресеньську церкви, дзвони яких занесено до реєстру з мінської збірки. По-третє, цитуючи лист Барішпольченка за трьохтомником «Воссоединение Украины с Россией», білоруський дослідник не зауважує поруч ще один документ, дотичний до фактів, викладених киянином. Той писав, що б стругів із київськими трофеями Радзивілла відбили козаки. У листі генерального писаря Івана Виговського йдеться якраз про ці відбиті струги, на які були навантажено «образы и колокола [курсив наш. – *О. Р.*], и иной церковной наряд» [3, с. 139–140], а аж ніяк не «металобрухт», чи, тодішньою мовою, «ламану спиж». Так само цілі, а не побиті / оплавлені дзвони бачимо ми й на двох малюнках з мінської колекції; у реєстрі ж указано їх діаметри – і такі виміри навряд чи були можливі та напевно не мали б жодного сенсу, якби йшлося про брухт.

Відтак, навіть поверховий факт-чек не спростовує «міф» про грабування київських церков, а додає знань про практичний бік справи й демонструє добру організацію процесу. Не дивно, що до утилізації дзвонів був причетний Криштоф Ейгїрд, який робив їх реєстр, ретельно вимірюючи діаметр, а подеколи й замальовував. Так само ним була замальована стара, 1563 р., гармата, яку мали перелити на нову [4, арк. 17–17 адв.].

Намагання ж М. Волкова обілити гетьмана цілком зрозуміле: адже одним із спонсорів видання є фундація Мацея Радзивілла. Утім, незалежно від мотивацій упорядника, поява «Абрисів» – явище позитивне, бо дає змогу ознайомитись з мінською збіркою фахівцям з-поза меж Білорусі, а, відтак, залучити їх до розв'язання окреслених ідентифікаційних проблем.

1. «Абрысы розныя»: малюнк і чарцяжы гетмана Януша Радзівіла / уклад. М. А. Волкаў. – Мінск: Беларусь, 2020. – 159 с.
2. Баженова, О. Д. Первое европейское признание белорусской культуры эпохи барокко / О. Д. Баженова // Белорусы Москвы. XVII век / сост.: О. Д. Баженова, Т. В. Белова. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2013. – С. 150–199.
3. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. – Т. 3. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 646 с.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 694. Воп. 1. Спр. 287.
5. Русина, О. Нове джерело до історії кийської кампанії Януша Радзівілла / О. Русина // Acta Anniversaria: збірник наукових прац. – Т. 4. – Нясвіж, 2018. – С. 116–129.
6. Русина, О. Радзівілли та Україна: культурні конотації / О. Русина // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 113–130.
7. Augustyniak, U. W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640) / U. Augustyniak. – Warszawa: Semper, 2004. – 398 s.
8. Płosiński, J. Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657 / J. Płosiński. – Zabrze: INFORTeditions, 2006. – 200 s.
9. Wisner, H. Lata szkolne Janusza Radziwiłła / H. Wisner // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Т. 14. – Warszawa, 1969. – С. 183–194.

Гладкова Г. А.

ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ ВОБРАЗА А. ЛІСОЎСКАГА І ДЗЕЙНАСЦІ ЛІСОЎЧЫКАЎ У ЗАМЕЖНЫХ І БЕЛАРУСКІХ ГІСТАРЫЧНЫХ І ЛІТАРАТУРНЫХ КРЫНІЦАХ

Мастацкі тэкст з’яўляецца адной з крыніц, якая ўплывае на фарміраванне пэўных адносін у чытача да той ці іншай гістарычнай асобы, яе ўчынкаў, падзей, адлюстраваных у творы. Пачатак XVII стагоддзя, які атрымаў у гісторыяграфіі назву *Смутны час*, багаты на яркіх асоб, сярод якіх немагчыма абмінуць Аляксандра Юзафа Лісоўскага гербу Еж.

Як вядома, асоба віленскага шляхціча А. Лісоўскага атрымала розныя, часам супрацьлеглыя ацэнкі ў гісторыкаў і пісьменнікаў. Так, расійскі даследчык А. Зорын, абапіраючыся на дакументы, не толькі выкладае біяграфію ваяра, апісвае ваенныя паходы палкоўніка лёгкай кавалерыі, але таксама спрабуе даць уласную ацэнку дзейнасці кіраўніка. Даследчык заўважае, што ў рускамоўных гістарычных і літаратурных крыніцах асоба А. Лісоўскага атрымлівала часцей рэзка негатывную абмалёўку, аднак пісьменнікі-рамантыкі XIX стагоддзя па-іншаму ўспрынялі вобраз кіраўніка атрадаў з маланкавай стратэгіяй нападаў. Паступова ў рускай літаратуры вобраз Лісоўскага надзяляецца і прывабнымі рысамі: ён не толькі жорсткі і люты вораг, аднак і смелы ваяр, моцны, разумны і справядлівы [1; 3].

Польская гісторыяграфія надала належную ўвагу асобе А. Лісоўскага. Так, М. Дзедушыцкі з ухваленнем прыгадваў дзейнасць лісоўчыкаў у Еўропе, дэталёва апісаў іх знешні выгляд і зброю, нават назваў падначаленых палкоўніка “грамадзянамі свету” [6].

На старонках часопіса “*Номан*” узгадваў пра лісоўчыкаў невядомы аўтар, пазначаны літарамі W. L. [9]. Ён назваў Лісоўскага шляхцічам Мазырскага павету Мінскай губерніі (у іншых крыніцах пазначана Віленшчына ці Берасцейшчына), сцісла распавёў пра асноўныя падзеі, звязаныя з лісоўчыкамі і іх паўсюднай славай.

У рускай літаратуры асэнсаванне дзейнасці А. Лісоўскага сустракаецца ў раманах М. Загоскіна і А. Бястужава-Марлінскага [3; 1]. Пры гэтым, як адзначае А. Зорын, пазіцыя рускіх пісьменнікаў паступова набліжаецца да стаўлення польскіх сучаснікаў да асобы Лісоўскага: “жестокий, но храбрый солдат, удалец, достойный противник русских патриотов” [4. с. 124]. У раманах М. Загоскіна пра Лісоўскага сказана: “... пан Лисовский, так нечего сказать – удалая голова! [...] где он пройдёт со своими сорванцами, там хоть шаром покати! – всё чисто: ни кола ни двора. Но зато на схватке всегда первый и готов за последнего из своих налётов сам лечь головою – лихой наездник!” [3, с. 44]. У раманах дзекабрыста А. Бястужава-Марлінскага змешчана апісанне лісоўчыкаў, якія ўяўлялі сабой сумесь розных нацый: польская шляхта, казакі, літвіны, рускія. Мэты ў гэтых людзей былі рознымі, але шлях іх супадаў: адных вяла звычка да вольніцы, другія імкнуліся вярнуць крадзяжом страчанае, трэція шукалі прыгод. Аўтар рамана падае трапную характарыстыку героя: “Крепкий склад и суровое загорелое лицо показывали в Лисовском обстрелянного воина, а быстрые глаза и думные на челе морщины – опытного вождя” [1, с. 109]. Кіраўнік атрада паказаны чалавекам, здольным да спачування: слухаючы аповед рускага здрадніка Сітцака, Лісоўскі не застаецца абьякавым (“соучастие отозвалось в жестоком его сердце”) [1, с. 110]. Такім чынам, можна сцвярджаць, што рускія пісьменнікі XIX стагоддзя, якія звярнуліся ў сваёй творчасці да асэнсавання асобы А. Лісоўскага і дзейнасці яго атрада, пазбягалі адназначнай адмоўнай трактоўкі героя, што магло дыктавацца агульным стэрэатыпам успрымання палякаў, прызнавалі станоўчымі якасці ваяра – мужнасць, справядлівасць, талент стратэга.

У польскамоўнай літаратуры ёсць гістарычны раман Ф. А. Асяндойскага “*Lisowczyca*” (1928) [8], які скіраваны на адлюстраванне асобы А. Лісоўскага і яго ваенных манеўраў ў тагачаснай